

Žarko Lazarević

MARIBOR V SLOVENSKEM PROSTORU (SKICA DOLGOROČNIH GOSPODARSKIH RAZMERIJ)

Ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je v Mariboru in mariborskih medijih kot ustvarjalcih zgodovinske stvarnosti zaznati močno dozo pesimizma, celo obupa. Izčrpanost modela komunistične gospodarske doktrine v podobi samoupravljanja in dogovorne ekonomije, politični in ekonomski razpad jugoslovanske države ter vrednostni družbeni preobrat, ki je na gospodarskem in socialnem polju terjal samoodgovornost posameznika za lasten položaj, so temeljito zaznamovali dojemanje sprememb. Vtisi, ki so jih puščali upadanje življenjske ravni, socialni nemiri, pohodi obupanih industrijskih delavcev po mestu, stečaji velikih in do takrat uglednih industrijskih podjetij so več kot jasno vzbujali občutke nemoči, ujetosti v tok dogajanja. Vpetost v kolesje globokih političnih, gospodarskih in socialnih sprememb je več kot očitno terjala nova razmišljanja, nove pristope, nove strategije ter prakse, ki bi šle onkraj dotedanjega družbenega in ekonomskega paradigmatkega razvojnega vzorca. Občutek tesnobe je bil splošno čustvo, tudi strahu pred prihodnostjo je bilo v mestu veliko, odgovorov zelo malo. In Maribor v tem ni bil izjemen, šlo je za vseslovenske izzive, povrhu vsega še za pojave, ki so temeljito zaznamovali vso nekdanjo komunistično Evropo v devetdesetih letih 20. stoletja.

V takih razmerah se v mariborski javnosti začno pojavljati razmišljanja o vzrokih nezavidljivega ekonomskega stanja, o vzrokih gospodarske in intelektualne »sivine«. Eno od zanimivih analiz širokega zamaha je napisal mariborski profesor ekonomije Ermin Kržičnik, ki je omenjeno »sivino« opredelil kot »svojevrstno strukturno bolezen«, ki duši mariborski ekonom-

ski razvoj. Kot človek, ki je imel pomembno vlogo pri snovanju razvojnih vizij Slovenije ob prelomu iz šestdesetih v sedemdeseta leta 20. stoletja, za časa vlade Staneta Kavčiča,¹ je podajal sklepe na podlagi obsežne empirične podlage in vpogleda skozi zgodovinsko optiko. Njegova diagnoza je bila neizprosna. Ekonomski in kulturni profil Maribora konec osemdesetih ter v začetku devetdesetih let opredeli kot »povprečen, siv, samozadosten, neinovativen in prestaran«. Simptomi »svojevrstne strukturne bolezni« pa so imeli zgodovinske korenine. Tako Kržičnik poudari redno periodično izgubo intelektualnega potenciala in znanja kot posledico političnih prelomov ali nespodbudnega lokalnega okolja. Poudari zlasti odhod nemške inteligence po letu 1918 in leta 1945, nemški izgon slovenske inteligence leta 1941 in odliv izobraženstva po letu 1945 v druge dele Slovenije zaradi samozadostnosti, povprečnosti in nagnjenja k uravnilovki v Mariboru. S tem so na dolgi rok izostale pobude, ki bi vodile k spremembam znotraj vsakokratnega razvojnega modela. Tudi gospodarska ter družbena infrastruktura, univerza in njena knjižnica, avtocesta, letališče, plinovod ter gledališče nepričakovano niso pripomogli ne k izboljšanju gospodarskih razmer ne k spremembi duhovnega ozračja v mestu v sedemdesetih in osemdesetih letih.

Maribor oziroma Mariborčani naj bi zato trpeli za kompleksom manjvrednosti, zlasti v razmerju do Ljubljane. Za Kržičnika je bila taka samoprezentacija presenečenje, ker na podlagi zgodovinske analize ni videl vzroka, saj jasno zatrdi, da mariborski »energetski libido ni bil vseskozi manjvreden«.² Zanimivo pri tem je, da je tudi sam Kržičnik ob drugi priložnosti izražal enako percepcijo in iz tega izvirajoča čustva, ko je ekonomsko zgodovino Maribora interpretiral kot dvestoletno tekmo z Ljubljano, v kateri je Maribor nepravilno podlegel. To se je zgodilo predvsem po zaslugi dejstva, da je Ljubljana postala državno središče in tako z »metropolitanskim« (centraliziranim) pristopom spravila v podrejen položaj poleg Maribora tudi druge regijske oziroma subregijske centre v Sloveniji.³ Torej zaradi politične odločitve in ne objektivnih meril bolj smotrne izrabe lastnih razvojnih potencialov.

V zgodovinskorazvojnem smislu je Kržičnik glede na gospodarske značilnosti prepoznal tri obdobja, ki so dajale značaj Mariboru v zadnjih

¹ Jože Princič in Neven Borak: Iz reforme v reformo: Slovensko gospodarstvo 1970–1991. Ljubljana 2006, str. 215, 217–219 in 225.

² Ermin Kržičnik: Maribor kot sivo mesto, ki je otrplo v svojevrstni strukturni bolezni. V: Delo, 11. 10. 1989, št. 236, str. 9.

³ Slovenija Ljubljani le še siromašna sorodnica z dežele?. V: Večer, 10. 3. 1990, št. 58, str. 26.

dveh stoletjih. Ločil je čas Habsburške monarhije, jugoslovanske države med obema vojnoma in komunistično obdobje po letu 1945. Čas do vstopa v jugoslovansko državo je označil kot uvodno stopnjo industrializacije, ki jo je v Mariboru zaznamovala ločenost nemške in slovenske sfere. Izpostavi pomembnost delavnic Južnih železnic in strukturiranost mariborskega podjetništva, ki je poleg obrti zamejeno s kategorijami drobnega in srednjega podjetništva. Kot vidik načinov prestrukturiranja izpostavi prehod v jugoslovansko državo, ko Maribor vstopi v bolj intenzivno industrializacijo. Pri tem ima v mislih okrepitev tekstilne industrije, ki postane gibalno širših gospodarskih in družbenih sprememb v tem času. Za okrepitev podjetnosti in industrializacije so imeli zasluge predvsem zunanji dejavniki – tuji investitorji, ki so izkoristili prometno lego, energetska oskrbo in ponudbo poceni delovne sile. Preobrat pomeni čas po drugi svetovni vojni, ko s kovinsko-predelovalno industrijo in gradbeništvom Maribor doživi silni vzpon in se uvrsti med pomembnejša industrijska središča v takratni državi.⁴

***

Na podlagi citiranih mnenj je slutiti, da se zunaj relacij komparativnega pristopa zdijo lokalni, to je mariborski, in globalno slovenski ekonomsko-zgodovinski konteksti različni. Toda ali so ti procesi res različni? Ali je res mesto Maribora v slovenskem ekonomskem prostoru določeno skozi optiko tekme za prvenstvo z Ljubljano v dolgotrajnih časovnih dimenzijah? Vsekakor dovolj zanimiva vprašanja, ki si zaslužijo kritično presojo. Pred tem pa je umestno dodati drobno opozorilo, da gre za kompleksno in sintetično temo, ki se dotika temeljnih vprašanj in regionalnih relacij v poldrugem stoletju ekonomskega razvoja. Zato je namen te razprave bolj skromen. Skozi dolgoročno optiko zgodovinskega loka želimo opozoriti le na najbolj izstopajoče točke in razmerja. Bolj natančno rečeno – le skicirati učinke dolgoročnih tendenc in vzajemnostnih stalnic ekonomsko-zgodovinskega razvoja. Naj ob tem takoj postavimo tudi izhodiščno trditev, ki na prvi pogled zveni enostavno, za marsikoga enostransko ali celo povsem banalno, vendar ima vsebinsko interpretativno vrednost. Maribor in gospodarstvo v Mariboru je v zadnjem poldrugem stoletju sodobne gospodarske ureditve sestavni del slovenskega prostora. Z njim deli osnovne

---

4 Ermin Kržičnik: Gospodarski razvoj Maribora. Maribor 1956, str. 13–57.

razvojne silnice ter značilnosti družbene strukture in je sestavni del tega razvojnega loka. Prav tako lahko zatrdimo, da so bila dolgoročna gospodarska razmerja med Mariborom in Ljubljano kot konstanta vzpostavljena že ob koncu 19. oziroma na začetku 20. stoletja.

Retrospektivni pogled v dobo Habsburške monarhije ne kaže odstopanja Maribora⁵ od slovenskih razmer.⁶ Kar je Kržičnik zapisal za Maribor, velja v celoti za slovenski prostor. Maribor ne izstopa iz značilnosti transformacijske depresije, ki je zajela slovenski prostor sredi 19. stoletja in se iztekla v osemdesetih, raje devetdesetih letih, ko je industrializacija postala proces. Sicer počasen, a vendarle. Struktura podjetnosti je enako značilna za Maribor kot za slovensko ozemlje. Tako kot v Mariboru so se (ali pa so jih) tudi v slovenskem prostoru predstavniki bolj ambicioznih gospodarskih projektov uvrščali v nemško sfero. Slovenska podjetnost se je večinsko sproščala na drobno gospodarskem področju in temu prilagojenem finančnem sektorju. Na ekonomsko podobo Maribora in tudi slovenskega ozemlja je imela izjemen vpliv železnica, ki je vendarle dolgoročno dala komparativno prednost Mariboru pa tudi drugim mestom ob progi. Železnica je na dolgi rok pomenila geografsko koncentracijo gospodarskih potencialov, industrija se je razporedila ob osnovnih železniških progah. In odraz tega so bile tudi politične investicije, ki so bile za slovenska mesta zelo pomembne. V dobo iniciacijske industrializacije spada umestitev delavnic Južne železnice v Maribor ali državne Cinkarne v Celje oziroma državne Tobačne tovarne v Ljubljano. Z železnico je nastala še druga sprememba. Železnica je povezala trikotnik prek slovenskega ozemlja med Gradcem, Trstom in Zagrebom, ki so svoje gravitacijsko območje razširili globoko v slovenski prostor. Kot dinamična regionalna središča politične, kulturne ter gospodarske moči so ta mesta pritegnila gospodarske in migracijske tokove z znatnega dela slovenskega ozemlja. V slovenskem prostoru središča, ki bi se lahko merilo z Gradcem, Trstom ali Zagrebom, ni bilo. Ne Maribor in ne Ljubljana temu nista bila kos. Slovensko ozemlje enostavno ni imelo zadostne razvojne dinamike, najprej je bilo v globoki transformacijski depresiji, potem pa je bil razvoj izjemno počasen in teritorialno razpršen.⁷

⁵ Glej Antoša Leskovec: *Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. Od Maribora do Trsta* (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor 1997, str. 107–125.

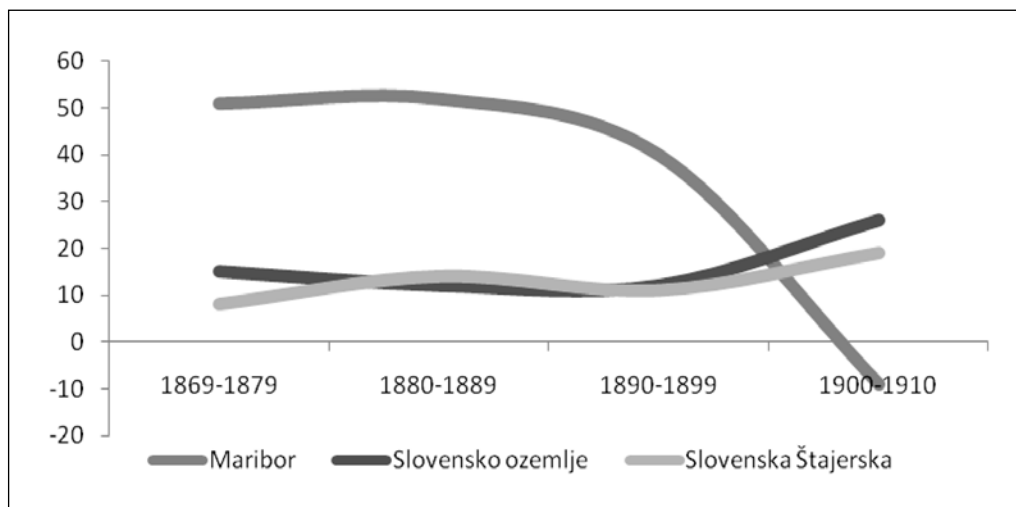
⁶ Toussaint Hočevar: *The Structure of Slovenian Economy*. New York 1965. Slovenska novejša zgodovina (ur. Zdenko Čepič et al.). Ljubljana 2005. Obe deli bomo tudi v nadaljevanju uporabljali kot referenčni deli za gospodarsko zgodovino Slovenije za čas med obema vojnoma in obdobje po letu 1945 in tega ne bomo več posebej navajali.

⁷ To tezo je nakazal že Toussaint Hočevar (*Slovenski družbeni razvoj*. New Orleans 1979.), prepoznavno jo je afirmiral v devetdesetih letih prejšnjega stoletja Ermin Kržičnik (*Raztrgana Slovenija?: Policentriem – decentralizirana demokracija*

Pri večini obdobj slovenske gospodarske zgodovine imamo težave s pomanjkanjem ustrezne podatkovne podlage, ki bi nam omogočila bolj natančno obravnavo različnih vidikov razvojne dinamike. V obravnavanem času smo navezani na podatke o rasti števila delovnih mest v obrti in industriji ter v storitvah in prometu. Gre za dve dejavnosti, ki kažeta rast Maribora na gospodarskem področju. Ker imamo enake podatke dostopne tudi za preostali slovenski prostor, nam to omogoča delni vpogled v prestrukturiranje oziroma nastajanje novega razvojnega vzorca. Mariborske gospodarske dosežke bomo postavili v kontekst razvoja slovenskih dežel kot celote in še posebno slovenske Štajerske. Izvedli bomo torej primerjavo na slovenski in na regionalni ravni. Najprej bomo navedli dva grafikona (1 in 2), v katerih kot mersko enoto uporabljamo dekadne prirastke prebivalstva v obrti, industriji, prometu in storitvah.

Trendi gibanja kažejo, da Maribor na področju obrti in industrije dolga desetletja odstopa od slovenskega povprečja. Prehiteva tako slovensko povprečje kot tudi svojo regijo, Slovensko Štajersko, ki kot celota počasi začne zaostajati za slovenskimi dosežki proti koncu 19. stoletja. Za

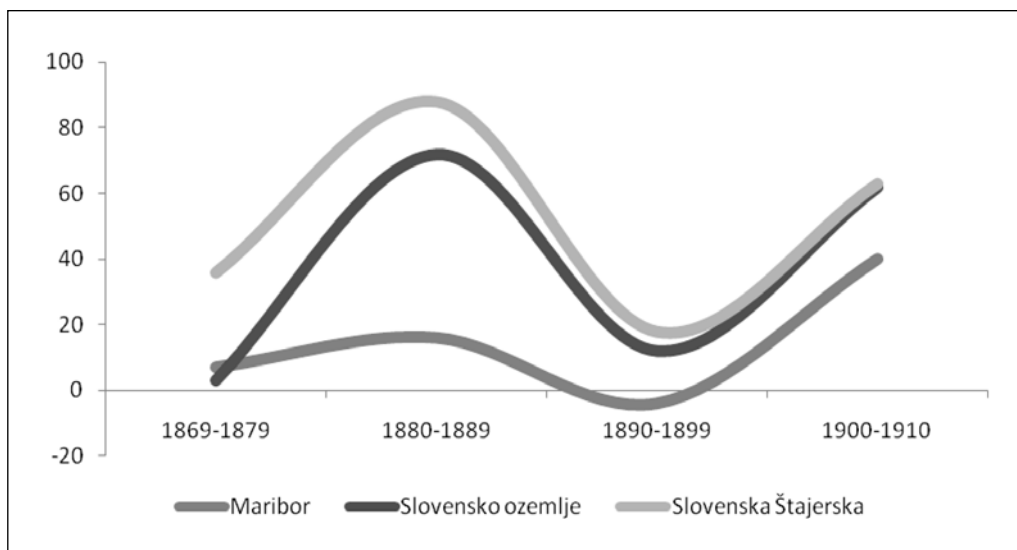
Graf 1: Rast števila zaposlenih v obrti in industriji v slovenskih deželah, slovenski Štajerski in Mariboru (dekadni prirastki)⁸

ali razhod v evroregije. V: Delo, 8. 10. 1994, str. 27.). Kot prepričljivo jo je sprejel in interpretativno apliciral tudi Peter Vodopivec (Glavne poteze in stalnice v slovenskem zgodovinskem razvoju. V: Slovenija po letu 1945: Razmišljanja o prihodnosti (ur. Veljko Rus). Ljubljana 1995, str. 32.).

⁸ Izračunano na podlagi Jasna Fischer: Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Ljubljana 2005, str. 104–105, 114 in 201.

Graf 2: Rast števila zaposlenih v prometu in trgovini v slovenskih deželah, slovenski Štajerski in Mariboru (dekadni prirastki)⁹

Maribor lahko zatrdimo, da je šlo za stabilen razvoj brez prevelikih nihanj. Do konca stoletja so povprečni dekadni prirastki obsega zaposlenosti izenačeni, proti koncu 19. stoletja pa se zgodi obrat. Presenetljivo v Mariboru beležijo negativne stopnje, zaposlenost v obrti in industriji se začne zmanjševati. Povsem drugače kot slovenski prostor, ki v tem času začne rasti hitreje, v okviru Kranjske tudi Ljubljana. Medtem ko v prvem desetletju 20. stoletja mariborski obrtno-industrijski sektor izkazuje relativni in absolutni padec zaposlenosti,¹⁰ pa beležimo v prometu in trgovini ter v javnih službah in svobodnih poklicih dinamično rast. Rast je sicer nižja, kot je slovensko povprečje, vendar z enakim gibanjem oziroma značilnostmi. Vsekakor je pripomogla k bolj uravnoteženi gospodarski strukturi. Vendar tudi ta razvoj ni spremenil temeljne značilnosti mariborskih razmer in s tem tudi mesta Maribora v slovenskem prostoru. Zaradi manjše razčlenjenosti gospodarske strukture je bila vloga obrtno-industrijskega sektorja v Mariboru neprimerno bolj poudarjena kot v drugih slovenskih mestih. Ljubljana tega časa je imela denimo izrazitejši večfunkcionalni ekonomski značaj tako znotraj svoje regije kot v slovenskem prostoru z

⁹ Prav tam.

¹⁰ Deloma lahko ta upad pripišemo tudi spremenjeni popisni metodologiji, z nekoliko spremenjeno klasifikacijo so namreč gostilničarje iz razreda B premestili v razred C. Glej Jasna Fischer: Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Ljubljana 2005, str. 99–109.

manjšim, čeprav pomembnim relativnim deležem obrtno-industrijskega dela.¹¹

V povezavi s tem je treba opozoriti še na nekaj zgodovinskih dejstev iz 19. stoletja oziroma časa Habsburške monarhije: na celotnem slovenskem prostoru beležimo zelo značilen razcep med prevladujočo etnično opredelitvijo prebivalstva in značajem ekonomskih ustanov. V interpretaciji tega dejstva se naslanjamo na zanimivo hipotezo Toussainta Hočevarja, da naj bi bile institucije, ki vplivajo na gospodarski razvoj, jezikovno usklajene s prebivalstvom nekega ozemlja. Le v tem primeru je potencialni družbeni produkt lahko optimalen, torej največji, ker družbena ločnica ni več jezikovna,¹² temveč stopijo v ospredje ekonomski in socialni dejavniki. Implikacije obstoja razcepa prevladujoče etničnosti značaja gospodarskih ustanov so bile večplastne. Nemški značaj ekonomskih institucij formalnih in neformalnih oblik, državnih, samoupravnih ali zasebnih, je bil hkrati vzrok ter posledica kulturnega transfera znanja in na tem temelječe tehnologije.¹³ Uvajanje novih tehnologij je bilo povezano z nemškim kulturnim krogom, tudi nosilci tehnologije, kot so bili mojstri ali inženirji, so prihajali iz neslovenskega ozemlja in so se navadno prepoznavali v nemškem kulturnem krogu. Značilnost tega časa je razmeroma velika prisotnost tujih tehniških strokovnjakov v slovenskem gospodarstvu, ki skrbijo za zahtevnejše proizvodne in upravne procese.

Razcep torej dobi oprijemljivo posledico v dejstvu, da se ekonomski razvoj ter uspešnost začneta istovetiti z nemško kulturno in ekonomsko sfero. Od tod pa do vtisa, da modernizacija lahko pomeni tudi nacionalno odtujitev, ni bilo daleč.¹⁴ V razmerah do leta 1918 imamo torej opraviti s stanjem, ko je bil obravnavani razcep zelo značilen za celotno Slovensko Štajersko, Maribor pa je v tem pogledu še dodatno izstopal.¹⁵ Vzpostavljane novega kulturno-ekonomskega in vrednostnega sistema, ki bi enake

¹¹ Podrobneje glej Jasna Fischer: Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Ljubljana 2005, str. 111–126, 182–215.

¹² Toussaint Hočevar: Slovenski družbeni razvoj. New Orleans 1979, str. 15–21.

¹³ Zelo ilustrativno obravnavo tega vidika na primeru nastajanja slovenskega naravoslovnega in tehniškega besedišča predstavlja razprava Željka Oseta: Vpliv modernizacije na oblikovanje slovenskega naravoslovno-tehničnega besedišča (V: Podobe modernizacije (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana 2009, str. 350–373.), ki jo je mogoče brati kot vzporedno zgodbo zorenja slovenskega izobraževalnega, znanstvenega in tehnološkega razvoja od srede 19. stoletja naprej.

¹⁴ Eksplicitnih izjav in še več v podtonu izrečenih podobnih stališč v slovenskem prostoru druge polovice 19. stoletja ni mogoče zgrešiti. Navsezadnje je bilo ravno to spodbuda ekonomske plati narodnostnega gibanja, zlasti v podobi razvojnih potez združništva na Slovenskem. Glej Žarko Lazarevič: Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja. Ljubljana 2009, str. 311–359.

¹⁵ Za ilustracijo mariborskih ekonomskih razmer pred letom 1918 glej Radoslav Pipuš: Črtica o razvoju trgovine, obrti, industrije in denarstva v Mariboru v zadnjem polstoletju. V: Spominska knjiga posvečena petdesetletnici Gremijalne trgovske nadaljevalne šole v Mariboru (ur. Gustav Šilih). Maribor 1926, str. 21–29.

atribute ekonomske uspešnosti pripisoval tudi slovenski sferi, pa je bilo mogoče le v konfliktu med obema interesnima skupnostma.¹⁶ Najbolj značilen primer tega na slovenskem ozemlju je bilo Celje. Tam je slovenska sfera v premoščanju razkoraka med značajem prebivalstva in ekonomskimi ustanovami sistematično vzpostavljala ekonomske ustanove kot protiutež nemškimi in se po finančni moči do prve svetovne vojne povsem izenačila z nemško stranjo.¹⁷ S prizadevanji za ekonomsko vrednostno izenačitev slovenske skupnosti z nemško vstopi v naše razmišljanje dodaten element, ki je tudi determiniral ekonomski položaj Maribora v slovenskem prostoru. Gre za vzpostavljanje razmerij, ki se nato obdržijo na dolgi rok. V ospredje razprave lahko pripeljemo tudi relacije Maribora do Ljubljane. Maribor se ne razlikuje samo od Celja, ampak se tudi od Ljubljane. Zaradi izjemno velikega razcepa med ekonomsko in slovensko sfero je mogoče postaviti utemeljeno domnevo, da je bila v Mariboru bolj kot ekonomska v ospredju simbolična modernizacija¹⁸ v obliki narodnih kulturnih ustanov in organizacij, ki so samo opozarjale na slovensko prisotnost v mestu. To niti ni toliko videti iz mariborskih razmer samih, sklep se nam ponudi šele na podlagi primerjalnih relacij do Ljubljane ali Celja. Če je bilo v Celju s tveganjem interesnega konflikta še mogoče preseči razkorak med ekonomsko sfero in slovensko skupnostjo, pa je bilo v Ljubljani drugače.

Razcep med značajem ekonomskih institucij in večinskim prebivalstvom je bil na Kranjskem najmanjši. Z nekaj truda ga je bilo mogoče razmeroma hitro preseči. To se začne dogajati v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja, ko ekonomsko-modernizacijska pobuda znotraj slovenske skupnosti povsem preide na Kranjsko. Če je v prejšnjih desetletjih za Kranjsko veljala nekaka socialna konservativnost, kakor je to opredelil Vasilij Melik,¹⁹ se je v zadnjih dveh desetletjih pred iztekom 19. stoletja to spremenilo. Tudi področja na Kranjskem so stopila na pot nekoliko hitrejšega oprijemanja orodij in tehnik modernizacijskega procesa. Ekonomska aktivnost slovenske skupnosti na področju industrijskega dela se poveča, kar topi ost »nasprotja« med izpričano etnično pripadnostjo in ekonomsko uspešnostjo.

¹⁶ Toussaint Hočevar: Slovenski družbeni razvoj. New Orleans 1979, str. 31.

¹⁷ Značilen primer je ustanavljanje Celjske posojilnice in Južnoštajerske hranilnice s simbolno in ekonomsko umestitvijo v mestni javni prostor ali denimo tudi primer celjske Zveze slovenskih posojilnic/Zadružne zveze, ki pa je imel vseslovenske intencije. Več glej Žarko Lazarevič: Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju do konca prve svetovne vojne. V: Iz zgodovine Celja 1848–1918: Odsevi preteklosti 2 (ur. Marija Počivavšek). Celje 1997, str. 127–154.

¹⁸ Koncept simbolične modernizacije je uvedel John Kenneth Galbraith (Economic development. Cambridge (Massachusetts), London 1965, str. 4.), ko je pojasnjeval ekonomske razvojne dileme nerazvitih družb.

¹⁹ Vasilij Melik: Josip Vošnjak in njegovi spomini. V: Josip Vošnjak: Spomini. Ljubljana 1982, str. 647.

V tem procesu lahko opozorimo na dva stvarna in en simbolični dogodek. Če začnemo pri slednjem, lahko prenos uredništva Slovenskega naroda iz Maribora v Ljubljano (1872) na simbolni ravni štejemo za napoved premika težišča, in to ne samo političnega, temveč tudi gospodarskega. Pri stvarnih dogodkih pa moramo našo pozornost usmeriti na vzpostavljanje združne mreže in bančnih delniških družb. Zadržna pobuda se je resda rodila v Celju z Zvezo slovenskih posojilnic,²⁰ vendar je zadružništvo doživelo pravi razmah šele s Krekovo pobudo. Ko je bila prek Zveze kranjskih posojilnic oblikovana Zadržna zveza v Ljubljani, se je položaj povsem spremenil. Ljubljanska Zadržna zveza je pokrila celoten slovenski prostor ter s centralizacijo denarnih sredstev in blagovnih tokov prenesla težišče slovenske ekonomske sfere v Ljubljano. Enak model je zasledovala od leta 1907 tudi Zveza slovenskih zadrug, ki jo uvrščamo v interesno sfero liberalnega pola slovenske politike.²¹ Obe ustanovi sta pomembno pomagali premostiti precep med značajem ekonomskih ustanov in etnično pripadnostjo prebivalstva.

Do premika je prišlo tudi na področju denarnih zavodov. Ustanovitev Mestne hranilnice ljubljanske je bila pomembna točka. Pripisali so ji pomen osrednjega slovenskega denarnega zavoda, in to vlogo je dolgo igrala, tudi prek časovnih zamejitev Habsburške monarhije.²² Druga pomembna točka je bila ustanovitev Ljubljanske kreditne banke kot afiliacije praške Živnostenske banke. Slovensko okolje je z Ljubljansko kreditno banko dobilo alternativnega ponudnika kapitala in prek dunajske podružnice Živnostenske banke tudi dostop do mednarodnega finančnega trga. Druga pomembna dimenzija pa je bila investicijska politika. Ljubljanska kreditna banka je s poslovalnicami pokrila celoten prostor ter spodbudila nastanek nekaj delniških družb in drugih podjetij ali pa z nakupom delnic postala delni lastnik že obstoječih.²³ Znameniti bojkot Kranjske hranilnice leta 1908 je javno dokazal na novo pridobljeno ekonomsko-politično moč in samozavest, ki je po vplivu znotraj slovenske skupnosti presežala meje dežele Kranjske. Premik je sledil tudi v kulturno-ekonomski sferi. Gospodarska glasila – denimo Narodni gospodar ali Narodno gospodarski

²⁰ Žarko Lazarevič: Celje – prvotno središče slovenskega zadružništva. V: Celjski zbornik. Celje 1994, str. 109–134.

²¹ Žarko Lazarevič: Nacionalne in gospodarske prvine slovenskega zadružništva. V: Stiplovskevič zbornik (ur. Dušan Nečak). Ljubljana 2005, str. 159–168.

²² Žarko Lazarevič in Jože Prinčič: Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana 2005, str. 25, 137.

²³ Žarko Lazarevič: Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja. Ljubljana 2009, str. 161–169.

vestnik (predhodnik Trgovskega tovariša) kot glasili združništva in podjetniških krogov – imajo sicer sedež v Ljubljani, njihovo ciljno območje pa je bil slovenski etnični prostor.

Ljubljana je tako postala slovensko gospodarsko središče že pred prvo svetovno vojno, ne da bi si sama za to prizadevala, kakor je posrečeno zapisal Stane Granda.²⁴ Ekonomske ustanove na Kranjskem, v Ljubljani, dobivajo nadregionalni, slovenski značaj. Po prvi svetovni vojni dobi vseslovenski značaj tudi upravni aparat dežele Kranjske, ki ima sedež v Ljubljani. To nedvomno priča o drugačnih miselnih shemah, konceptualizaciji in percepciji lastnega lokalnega ali (regionalnega) in tudi/zlasti nacionalnega prostora. S tem so se vzpostavile tudi dolgoročne ekonomske relacije in tudi primerjalna razmerja. Povsem nasprotno so mariborske ekonomske ustanove zaradi vpetosti v nemško sfero ostajale omejene v lokalne okvire, niti ne regionalne, in niso bile sposobne preseči kulturno-ekonomske prepreke. Denimo Mariborska eskomptna banka, ki je obstajala že vse od leta 1875, je bila tipičen primer takega pristopa. Slovenske ekonomske ustanove v Mariboru pa so imele izrazito lokalni poudarek.

***

Precep med značajem ekonomskih institucij in večinskim prebivalstvom je bil presežen v času med obema vojnama, ko se je po nastanku jugoslovanske države gospodarsko življenje sloveniziralo. V novem protekcionističnem okolju je ob hkratni spremembi relativnih cen v korist industrije in ob velikem notranjem trgu v razmeroma kratkem času prišlo do podvojitve slovenskih industrijskih zmogljivosti.²⁵ Del tega dinamičnega gibanja je bil tudi Maribor. Industrijski sektor se v Mariboru izjemno okrepi, zlasti na področju tekstilne industrije, predvsem po zaslugi tujih investitorjev, enako kot v slovenskem prostoru.²⁶ Naj za ilustracijo razmer navedemo le nekaj podatkov iz začetnega najbolj dinamičnega obdobja prve polovice dvajsetih let. Skupno število vseh gospodarskih podjetij je v Mariboru in bližnji okolici naraslo na malo manj kot 700 in se je v primerjavi s časom ob koncu prve svetovne vojne podvojilo. Da ne omenjamo

²⁴ Stane Granda: Rast Ljubljane v gospodarsko središče Slovenije. V: Od Maribora do Trsta (ur. Darko Friš in Franc Rozman). Maribor 1997, str. 99–105.

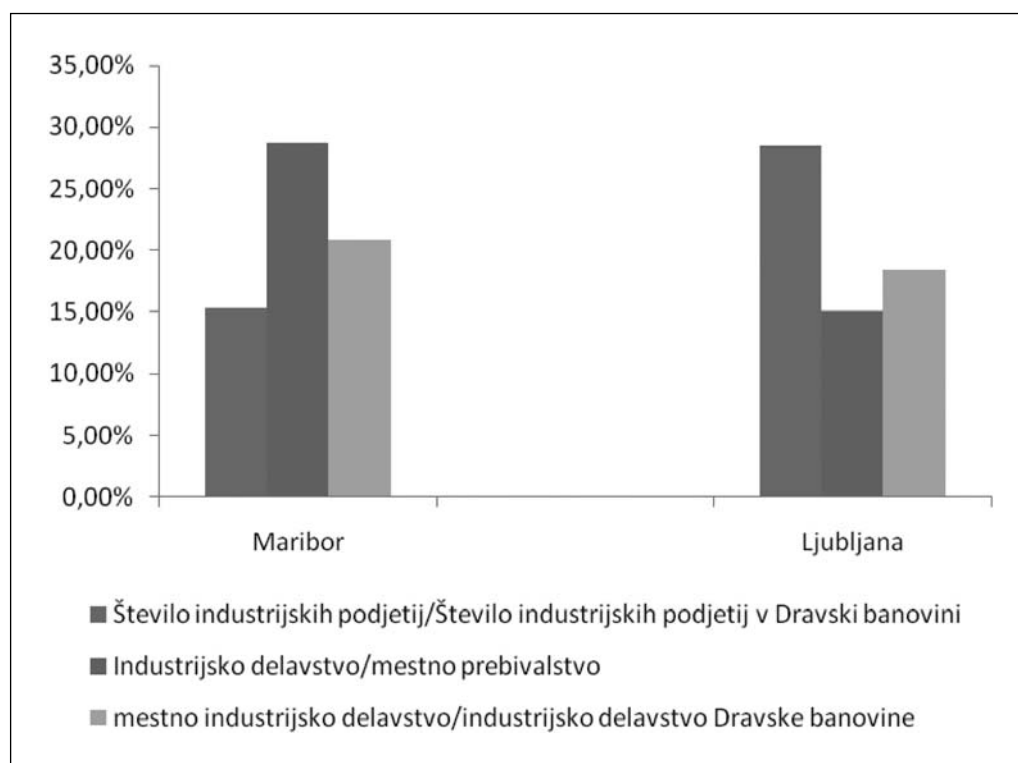
²⁵ Žarko Lazarevič: Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja. Ljubljana 2009, str. 56–82.

²⁶ France Kresal: Tekstilna industrija v Sloveniji. Ljubljana 1976.

delniških družb, ki pričajo o bolj ambicioznem podjetniškem duhu. Ob koncu vojne so našli samo tri, leta 1926 jih je v mestu in okolici delovalo že 44. Število družb z omejeno odgovornostjo pa se je zvišalo za skoraj desetkrat.²⁷ In tudi v teh pomenih mariborske razmere ne odstopajo od občin slovenskih razmer.

Mesto Maribor znotraj slovenskega prostora lahko najlažje opredelimo z vnosom teritorialne razprostranjenosti slovenske industrije. Pokaže se izrazita neuravnoteženost, kajti množica novih podjetnikov je svoje obrate postavljala v pretežni meri v urbanih krajih z urejenimi komunikacijami (ceste, železnice, telekomunikacije) in urejeno energetske oskrbo. Torej so pri izbiri lokacije, da bi zmanjšali zagonske stroške, poskušali sebi v prid izrabiti obstoječe infrastrukturne naprave. Tako ne preseneča osredotočenost v nekaj večjih centrih, kajti šlo je za značilnost, ki se je

Graf 3: Maribor in Ljubljana v slovenskem prostoru leta 1938²⁸

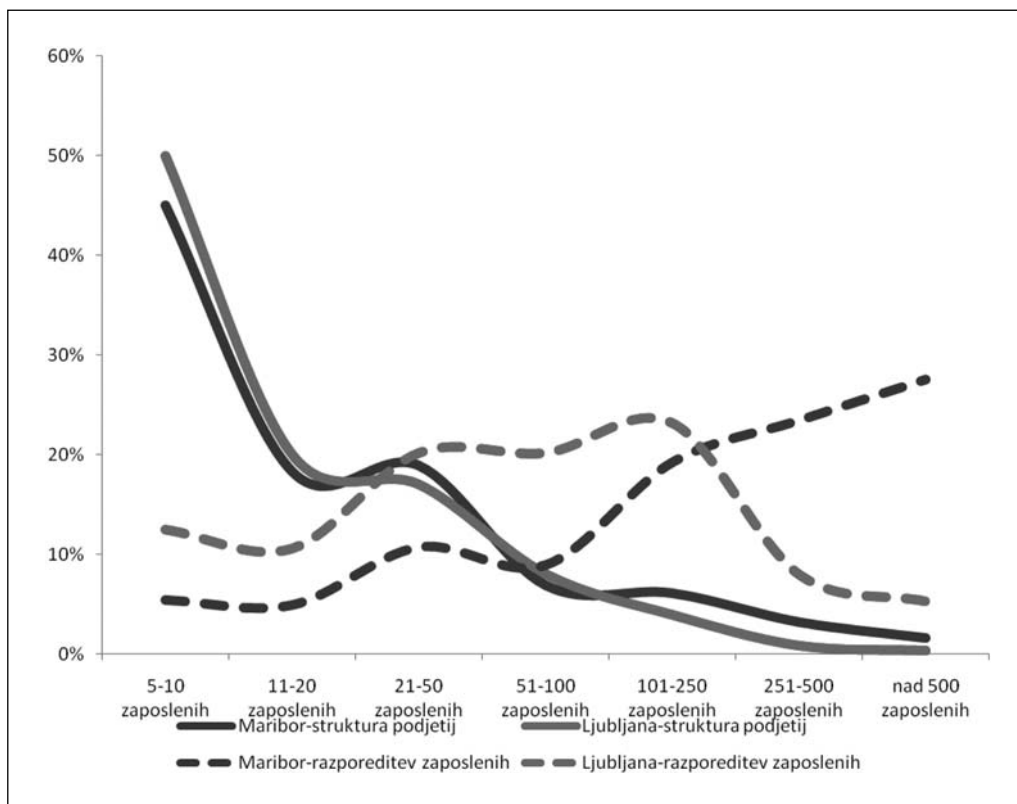
²⁷ Radoslav Pipuš: Črtica o razvoju trgovine, obrti, industrije in denarstva v Mariboru v zadnjem polstoletju. V: Spominška knjiga posvečena petdesetletnici Gremijalne trgovske nadaljevalne šole v Mariboru. Maribor 1926, str. 28–29.

²⁸ Mirko Novak: Razmestitev industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, 1939, št. 1–4, str. 96.

vzpostavila že pred prvo svetovno vojno in se je z nadaljevanjem industrializacije po letu 1918 še utrdila. Maribor in Ljubljana²⁹ v tem času postaneta osrednji slovenski industrijski središči, ki pritegneta večino investicij že v dvajsetih letih, njuna vloga osrednjih gospodarskih središč pa v tridesetih letih, med veliko gospodarsko krizo še zraste. Ob tem velja opozoriti, da je relativni pomen industrije v Mariboru še vedno neprimerno večji kot v Ljubljani.³⁰ Natančnejša razmerja, ki bodo ilustrirala te trditve, so razvidna iz spodnjih grafičnih upodobitev, v katerih smo izpostavili mariborske in ljubljanske razmere.

Če se ozremo na splošne slovenske razmere, potem lahko zopet po-

Graf 4: Struktura industrijskih podjetij in zaposlenosti v Mariboru in Ljubljani leta 1938³¹

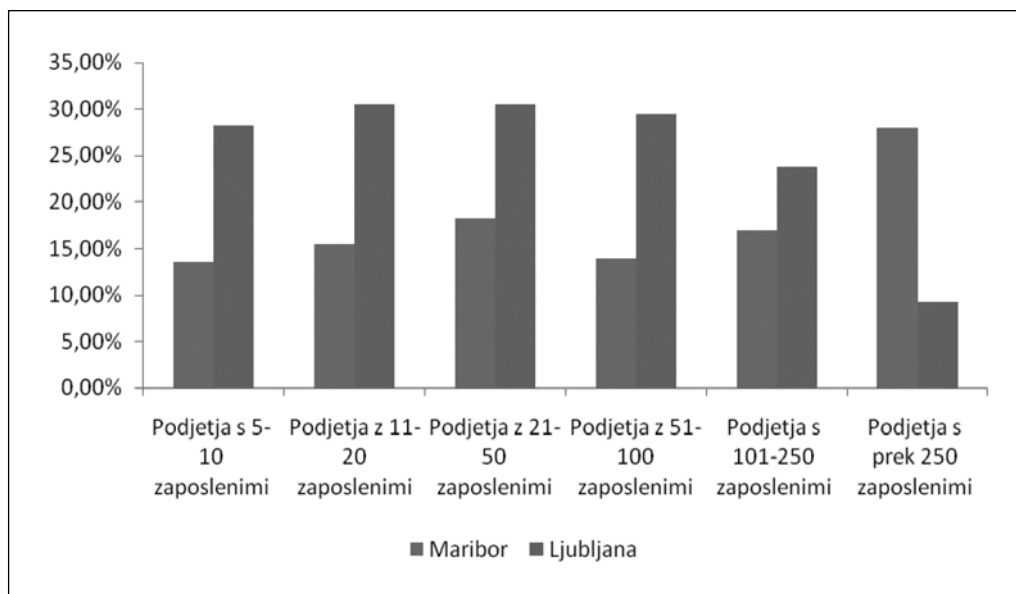

²⁹ O razvoju industrije v Ljubljani glej Vlado Valenčič: Ljubljanska industrija med obema svetovnjima vojnoma. V: Ljubljanska industrija v letih 1918–1941. Ljubljana 1992, str. 5–31.

³⁰ Žarko Lazarevič: Slovensko gospodarstvo v prvi Jugoslaviji. Ljubljana 1997, str. 62–63.

³¹ Prav tam.

Graf 5: Struktura podjetij v Mariboru in Ljubljani ob koncu tridesetih let (kot delež od števila podjetij v Dravski banovini)³²

novimo osnovno slovensko značilnost, da se je glavnina slovenske industrije naselila ob železnici ali v njeni neposredni bližini, istočasno pa se je tudi skoncentrirala v nekaj središčih, pri čemer velja izpostaviti Ljubljano, Maribor, Celje in Kranj. V teh mestih je industrija dajala kruh več kot 1000 družinam. V isti sapi je treba poudariti, da je industrija zaposlovala tisoč in več delavcev tudi na Jesenicah, v Trziču, Hrastniku in Kamniku, vendar pa je šlo tam za enostransko strukturo, kjer je bila velika tovarna le ena ali največ dve. Pred drugo svetovno vojno sta bila Ljubljana in Maribor najpomembnejši industrijski središči, kjer je bilo največ podjetij in tudi največ zaposlenih. Seveda pa sta se po svoji strukturi zelo razlikovali. Za Ljubljano, ki je bila obenem tudi politični, kulturni in finančni center Slovenije, je bila značilna uravnotežena gospodarska struktura, težišče podjetnosti je bilo na malih in srednjih podjetjih, ki so tudi ustvarjala večino delovnih mest. Drugačno sliko pa nam kaže Maribor, kjer so prevladovali veliki industrijski obrati z več kapitala ter večjim številom delavcev in jih je bilo tudi več kakor v Ljubljani. Kranj in Celje sta nekoliko odstopala od te slike tako v pomembnosti, številu zaposlenih in strukturi. Sicer pa je

³² Ravno tam.

mogoče reči, da se je Kranj po svoji strukturi bolj približeval mariborskim razmeram, za Celje pa je bila značilna večja uravnoteženost gospodarske strukture.

***

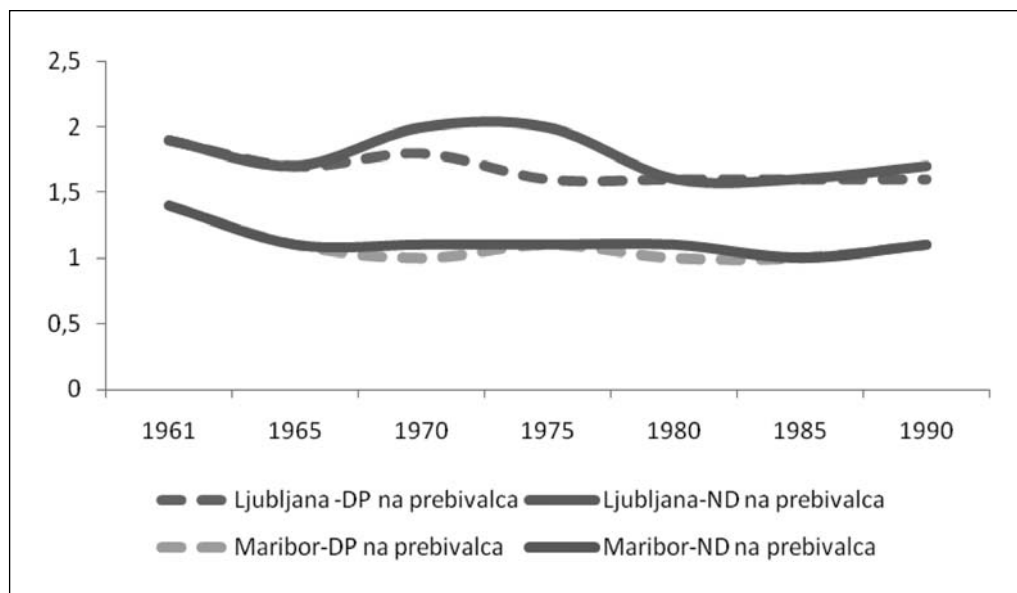
Vzpostavljene značilnosti so učinkovale tudi po drugi svetovni vojni. S centralno-planskim gospodarskim modelom, ko je bilo treba v najkrajšem času in ne glede na ceno postati industrijska družba, je postal položaj Maribora v industrijskem pogledu še pomembnejši. Strukturne značilnosti Maribora kot izrazito industrijskega mesta so se še okrepile. Delež industrije v produktu mariborskega gospodarstva se je leta 1975 že približeval polovici in dosegel najvišjo vrednost (46,6 odstotkov), ki je šla čez slovensko povprečje (45,3 odstotkov) in krepko presejala ljubljanske razmere (33,5 odstotkov).³³ Podatki so govorili že o preindustrializiranosti mesta. Neugodna pa je bila tudi struktura industrijskih podjetij. Vzpostavljeni vzorec prevlade velikih podjetij tako pri ustvarjenem družbenem produktu kot pri obsegu zaposlenosti se je nadaljeval tudi v čas po drugi svetovni vojni in tej strukturi potezi dajal značaj zgodovinske stalnice. Maribor je bil torej v industrijski dobi močno odvisen od enostranske sektorske strukture, kar je povečevalo njegovo gospodarsko ter socialno občutljivost ob spremembah na gospodarskem in političnem polju v mednarodnem in domačem okolju. Devetdeseta leta prejšnjega stoletja več kot očitno pričajo o teh tveganjih.

V povojnem obdobju se je zgodila tudi druga sprememba v odnosu do slovenskega prostora in Ljubljane. Če se je Maribor še med obema vojnama na področju industrijskega dela še kosal z Ljubljano, je v povojnem obdobju Ljubljana nesporno postala tudi največje slovensko industrijsko središče. Že v šestdesetih, še bolj pa v sedemdesetih je preseгла Maribor pri obsegu industrijske proizvodnje in zaposlenosti. Leta 1979 so industrijske dejavnosti ustvarile 32.750 delovnih mest v Mariboru in 41.784 v Ljubljani.³⁴ O bolj detajlnih razlikah na ravni slovenskega povprečja, Maribora in Ljubljane na primeru družbenega proizvoda in narodnega dohodka govori grafikon št. 6.

³³ Statistični podatki po občinah SR Slovenije 1977. Statistično gradivo mi je za pisanje tega članka velikodušno posredovala Janja Sedlaček. Za njeno nesebičnost se ji najlepše zahvaljujem.

³⁴ Igor Vrišer: Razmestitev industrije v Jugoslaviji. V: Geographica Slovenica, 1981, str. 11–12.

Graf 6: Družbeni proizvod in narodni dohodek na prebivalca v Mariboru in Ljubljani 1961–1990 (Slovenija = 1)³⁵

Čeprav jih omejimo na gole številke, gibanja iz grafikona izražajo zanimive procese. Do sredine šestdesetih let se je razkorak med Mariborom ter Ljubljano in slovenskim povprečjem zmanjševal. Tako Ljubljana kot Maribor sta se spuščala proti slovenskemu povprečju, vendar pa je med njima ostajala stabilna razdalja. Od sredine šestdesetih let pa je z »veliko gospodarsko reformo«³⁶ sledilo približno desetletje, ko se začne Ljubljana, merjeno po narodnem dohodku, oddaljevati od slovenskega povprečja. Odmikal se je tudi Maribor, vendar z manjšo razliko in na veliko nižji ravni od Ljubljane. Nato je sledil obrat, ko so se vrednosti tako v Mariboru kot Ljubljani vrnile na izhodišče iz sredine šestdesetih let in tam vztrajale vse do samostojne slovenske države. Razlika med Mariborom in Ljubljano pa se je tudi v tem obdobju merjenja ohranjala na enaki ravni.

S temi gibanji odpiramo drugo raven razprave, ki je v mnogo čem

³⁵ Statistični podatki po občinah (LR in SR) Slovenije 1960, 1962, 1967, 1971, 1973, 1977, 1993. Statistični urad Republike Slovenije. Statistično gradivo mi je za pisanje tega članka velikodušno posredovala Janja Sedlaček. Za njeno nesebičnost se ji najlepše zahvaljujem.

³⁶ Glej Jože Princič: V začaranem krogu: Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970. Ljubljana 1999. Jože Princič in Neven Borak: Iz reforme v reformo: Slovensko gospodarstvo 1970–1991. Ljubljana 2006.

določala mesto Maribora v slovenskem gospodarskem prostoru. Zaradi divergentnih procesov v drugi polovici šestdesetih let se je spremenila regionalna politika v Sloveniji. Sredi šestdesetih let so začele medregionalne razlike, ki jih izpričuje tudi predstavljeni graf, postajati pomembna politična tema znotraj slovenskega prostora. Takrat se je izkazalo, da mora kar tri četrtine slovenskih občin dobivati republiške dotacije, da so sploh zmogle financirati stroške družbenih dejavnosti na svojem območju. To je vzbujalo nejevoljo, hkrati pa je pričalo o stvarnosti in razvojnih razkorakih med posameznimi slovenskimi predeli. Medregionalne razlike so se vrinile v politični besednjak, postale so družbeno relevanten problem, o katerem se je zlasti zaradi pritiska iz občin govorilo čedalje več. Celo več, to vprašanje je v naslednjih letih dobilo »politični prizvok« ter postalo razlog za zaostrovanje odnosov med posameznimi občinami in celo pokrajinami v Sloveniji.³⁷ Politični vrhovi so sprejeli izziv z občinskih ravni in Slovenija je kmalu izoblikovala merila za definiranje nerazvitosti, hkrati pa tudi sistem za pospeševanje bolj skladnega razvoja posameznih predelov in območij. Izvajati je torej začela aktivno regionalno politiko.³⁸

Od takrat je bila skrb za razvoj manj razvitih območij stalnica slovenskih razvojnih vizij, izrazito v načrtovanih in predvidevanih kratkoročne in dolgoročne slovenske prihodnosti. Razvoj manj razvitih območij je bil tako vpet v širši sklop ukrepov regionalne politike, ki je vključevala tudi prvine policentričnega razvoja Slovenije. V zasnovi tega koncepta, ki je vračal metropolitanski model, je bil poudarek na razvoju regionalnih središč. Ta središča naj bi bila dovolj velika, da bi omogočila aglomeracijsko ekonomičnost, po drugi strani pa dovolj številčna, da bi lahko oskrbovala s storitvami sleherni predel svoje (sub)regije.³⁹ Odločitev za policentrični razvoj v sedemdesetih letih se v zgodovinskem smislu navezuje na tradicionalno prostorsko razpršenost ekonomskega razvoja. Hkrati je to pomenilo, da se v načelnih predpostavkah v skladu z močno izraženo regionalno in subregionalno diferenciacijo sprejema regionalna gospodarska struktura in da se z upoštevanjem tega dejstva teži k ekonomski integraciji slovenskega prostora.

Zato naj bi sistematično razvijali gospodarske in socialne funkcije

³⁷ Jože Prinčič: V začaranem krogu: Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970. Ljubljana 1999, str. 276.

³⁸ Več o tem glej Žarko Lazarevič: Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizacije. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 2, str. 85–88.

³⁹ Toussaint Hočevar: Slovenski družbeni razvoj. New Orleans 1979, str. 105.

(sub)regionalnih središč, ki naj bi jih povezovala široka mreža različnih prometnic, energetskih in telekomunikacijskih vodov, da bi bila omogočena nemotena komunikacija med njimi. Policentričnemu razvoju so podredili tudi načela urbanističnega planiranja in načrtovanje infrastrukturnih omrežij. Tako naj bi na ravni Slovenije dobili funkcionalno enovit ter zaočkrožen urban sistem, ki bi brez ostrih rezov povezoval podeželje in mesta. Šele tako prostorsko zasnovana Slovenija bi omogočila bolj stvarne pogoje za preseganje gospodarsko-razvojnih medregionalnih razlik. V tem pogledu velja izpostaviti nove poudarke, presegli naj bi enostransko gospodarsko strukturo. V skrbi za dolgoročno stabilnejši razvoj naj bi enakomerno spodbujali investicije v industrijo, kmetijstvo in turizem. Vera v odrediščno moč industrializacije je očitno v Sloveniji v začetku sedemdesetih let že krepko opešala. Nadalje so izpostavljali še pomen izobraževanja prebivalstva in njegovo prostorsko mobilnost, kar naj bi omogočilo razvito omrežje prometnic.⁴⁰

Rezultati tako izoblikovane ekonomske in socialne politike so na dolgi rok vendarle imeli pozitivne rezultate. Po zaslugi decentralizirane in razpršene najprej industrializacije, pozneje politike gospodarskega razvoja nasploh, ki je bila značilna za povojno obdobje, zlasti pa za sedemdeseta leta, je bil slovenski prostor glede na zmogljivosti in deleže prebivalstva brez večjih regionalnih razlik. Z izenačevanjem pa slovenski prostor ni bil povsem poenoten. Ekonomsko-socialne razlike so obstajale še naprej, le kazati so se začele na drugačen, očem bolj zakrit način – v učinkovitosti, ustvarjenem družbenem proizvodu v celoti in na prebivalca itn.⁴¹

***

Mesto neke lokalne ekonomije znotraj regije ali širših gospodarskih območij je vedno determinirano v interakciji s tem okoljem. Odvisno je od razvojne dinamike širšega okolja, izkoriščanja lastnih razvojnih potencialov, systemskega okolja, lastnih vrednostnih izhodišč ter ne nazadnje od zgodovinskih determinant in dosežkov. Odkriti občutki tesnobe in zapostavljenosti v Mariboru, ki so tako jasno razvidni in vključujejo povsem očitno noto merjenja oziroma tekmovalnosti z Ljubljano, imajo prav goto-

⁴⁰ Resolucija o dolgoročnem razvoju Socialistične republike Slovenije. Uradni list SRS št. 13/1972, str. 399–418 in 410–411.

⁴¹ Igor Vrišer: Razvoj industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, 1976, str. 29–43; Igor Vrišer: Industrializacija 1953–1981 v SR Sloveniji. V: Urejanje prostora 1. (ur. Vladimir Braco Mušič). Ljubljana 1988, str. 49–59.

vo globlje vzroke, kot je samo ekonomsko stanje Maribora. Govorijo o do-
jemanju lastne vloge v nacionalnem kontekstu, o razumevanju integracije
slovenskega etničnega ter geografskega prostora, o vidikih konstituiranja
slovenske nacije in s tem pogojene interpretacije ekonomsko-politične ter
nacionalno-zgodovinske stvarnosti in vsakokratne sodobnosti. Govorijo o
izneverjenih pričakovanjih, kajti skozi govorico o preteklosti legitimirajo
ter osmišljujejo aspiracije in položaj v sedanosti, kot je prepričljivo poka-
zala Nina Vodopivec na primeru tekstilnih delavk v času tranzicije.⁴²

Na gospodarskem področju, z vsemi socialnimi posledicami, pa lah-
ko postavimo domnevo, da frustracije v Mariboru izvirajo iz nemoči krat-
koročno spremeniti gospodarske razmere. Frustracije so torej temeljile na
nižji ravni gospodarskega ter socialnega razvoja, na nižji ravni ekonomske
in družbene učinkovitosti, na prevladujoče enostranski gospodarski struk-
turi ter na nezadostni konkurenčnosti na domačem in mednarodnem trgu.
Strukturne značilnosti Maribora so imele tudi zgodovinske temelje. Vzpo-
stavljeni vzorec prevlade industrije nad drugimi sektorji in prevlada veli-
kih podjetij sta imela značaj zgodovinske stalnice, ki se je vedno znova utr-
jevala. In ta razmerja so determinirala mesto Maribora na gospodarskem
področju znotraj slovenskega prostora. Presenetljivo so se relacije vzpo-
stavile že zelo zgodaj, konec 19. ali začetek 20. stoletja jih več kot jasno iz-
pričuje. In tega dejstva ni spremenila niti modificirana regionalna politika
v sedemdesetih letih 20. stoletja, ki je v razvojni model Slovenije vgradila
dejstvo regionalnih razlik in le nekoliko omilila navedena protislovja.

Na primeru Maribora se nam kaže simptomatična značilnost sloven-
skega razvojnega vzorca, ki je vzbuja in vzbuja skoraj enake ali sorodne
frustracije tudi drugod. Pri prehodu iz ene ekonomske in socialne paradi-
gme v drugi gospodarsko-družbeni vzorec nastopi zagata. Kajti pojavne
oblike stare strukture zaradi zmanjšane konkurenčnosti izginjajo, z njimi
tudi obstoječe znanje, pojavne oblike novega razvojnega vzorca ter nado-
mestne ekonomske in družbene konkurenčnosti pa krepko zaostajajo. S to
zadrego je bil slovenski prostor soočen tako v drugi polovici 19. stoletja kot
med tranzicijo iz komunistične gospodarske ureditve v tržno gospodarstvo
ob koncu 20. stoletja. V 19. stoletju je zato prišlo do reagrarizacije sloven-
skega prostora,⁴³ proti koncu 20. stoletja do velike brezposelnosti in pre-

⁴² Nina Vodopivec: *Labirinti postsocializma*. Ljubljana 2007.

⁴³ Ferdo Gestrin: *Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918)*. V: *Kronika*, 1969, št. 3, str. 129–138.

mika znatnega dela prebivalstva iz industrijskega sektorja med vzdrževano prebivalstvo.⁴⁴ V obeh primerih narašča revščina, poglobljajo se frustracije, tesnoba in obrambni refleksi v obliki različnih antirazvojnih ideologij. Kot kaže slovensko 19. stoletje, lahko tak precep traja tudi nekaj desetletij z velikimi posledicami na socialnem in duhovnem področju. Znotraj tega konteksta je treba interpretirati tudi dolgoročno gospodarsko vzajemnostna razmerja Maribora in slovenskega prostora. In Maribor je po svojih ekonomsko-zgodovinskih in družbenih značilnostih sestavni del tega prostora.

---

⁴⁴ Glej Jože Mencinger: Gospodarska politika prehoda. V: Prehod in prestrukturiranje slovenskega gospodarstva (ur. Rasto Ovin in Neven Borak). Ljubljana 1997, str. 11–36.
Slovenia, Economic Transformation and EU Accession: Volume I: Summary Report. A world Bank Country Study. Washington D. C. 1999.
From Yugoslavia to the European Union (ur. Mojimir Mrak, Matija Rojec, Carlos Silva Jauregui). Washington D. C. 2004.

